

ЎЗБЕК ТИЛИДА ТЕМПОРАЛЛИКНИ ИФОДАЛОВЧИ ЭТНОЛИНГВИСТИК ВОСИТАЛАР

Зиёдахон Ахророва Арабжон кизи
Фарғона давлат университети магистри
E-mail: axrorovaziyodaxon@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ўзбек тилидаги темпоралликнинг ўзига хослиги ва уларнинг этнолингвистик таҳлили ҳақида фикр-мулоҳазалар келтирилган.

Калит сўзлар: темпораллик, миллий дунёқараш, лексик сатҳ, этнолингвистик таҳлил.

XX аср сўнггида тилшунослик соҳаси майдонига “тил шахси” тушунчасининг киритилиши бугунги кунда когнитив лингвистика, психоллингвистика, лингвокультурология, социоллингвистика, прагмаллингвистика, этнолингвистика каби инсон феномени муаммолари билан шуғулланувчи лингвистик йўналишларнинг шаклланишига олиб келди.

Тилни ўрганишга бу жихатдан ёндашув жаҳон тилшунослигида антропоцентризм ғояларининг кенг ёйилишига туртки берди.

Замон борлиқдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг яшаш шаклларида бири экан, у тилнинг ҳам яшаш, ривожланиш, амал қилиш шакли саналади. Шунинг учун ҳам у тилнинг ички тузилишида ўз ифодасини топади. Тилнинг барча сатҳ бирликлари замон белгисига эга. Хатто фонологик бирликлар ҳам ана шундай белгидан ҳоли эмас. Масалан, унлилар қисқалик-чўзиқлик белгисига, ундошлар соддалик ва геминатлик белгисига эгаки, бу белгилар замон билан боғланади. Шундай экан, замон белгиси тилнинг ички тузилиши, барча сатҳ бирликлари учун хос бўлган универсал ҳодисадир. Тилшуносликда ана шу универсал ҳодиса темпораллик деб юритилади.

Ўзбек тилида вақт маъноси мустақил тил бирлиги (семема) ёки бошқа тил бирликлари семантикасининг ташкил етувчиси (сема) сифатида мавжуд. Вақт семантикаси ўзининг лексик, грамматик, фонетик ифодаланишларига эга. Ўзбек тилшунослигида вақт маъноси пайт равишлари, вақт маъноли отлар, сифатлар, олмошлар, феъллар, юкламалар каби морфологик, пайт ҳоллари, вақт ифодаловчи конструкциялар сингари

синтактик йўналишларда ўрганилган ёки қайд қилинган.³⁹Ўзбек тилшунослигида шу кунга қадар темпораллик барча сатҳларда қисман ўрганилди, жумладан лексик сатҳда ҳам.Лекин хали ўрганилиши керак бўлган жихатлар талайгина. Қуйида ҳозирги ўзбек адабиёти вакиллариининг ижоди бўйича темпоралликнинг лексик сатҳда ифодаланишини кўриб чиқамиз.

Шоир Усмон Азим “Самарқанд бўйлаб тунги сайр” шеърида кутилмаган бир ўхшатиш ҳосил қиладики , бу шеърдаги поетик таъсирчанликни , образлиликни юзага келтирган.Тун ва кун иборасидаги кун сўзи ўрнида унинг бир қисми ҳисобланган **нур** сўзидан фойдаланади:

—Самарқанд, илдизинг қайерда?

—Кечангни чироқлар парчалаб ташлаган,

тун билан нур ўртасида

узун арвоқлар -

Ўзбек тили лексем қатламида вақт маъносини ифодаловчи сўзлар жуда кўп бўлиб, улар турли даврлар мобайнида шаклланган ҳисобланади. Вақт маъносини ифодаловчи бундай нумератив сўзларни ўзи англаган маъносига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлишимиз мумкин(Усмон Азим шеърлари мисолида уларнинг маъносини ўзимизда яна бир бор кашф еэтамиз):

Фаслни ифодаловчи лексемалар: киш, ёз, куз, баҳор. Фасл сўзи уч ойни ўз ичига олиб, йилнинг тўртдан бир бўлаги маъносини англатади.

У пайт палто киймас эди киш,

Қўлқопи йўқ эди қўлида,

Қиш - ямоқли, ардоқли калиш -

Оёқ қўйсанг - қорга кўмилар. (“Қиш”шеъри -б)

Бир йилда ўн икки ой мавжуд бўлиб, улар ҳам турли тилларда турлича номланади.Усмон Азим шеърлари таркибида ҳам улардан кенг фойдаланиш ҳолати кузатилади.

Ойни ифодаловчи лексемалар: ҳамал, худ, савр, жавзо, саратон, асад, сунбула, мезон, ақраб, қавс, жадий, далв. Булардан ташқари , ҳижрий- қамарий йил ойлари ва ҳижрий- шамсий йил ойлари ҳам қўлланилади. Масалан муҳаррам, сафар ва бошқалар. Январ, март

Юлдузлар ўтида бошим машъалдир,

Ернинг зах қаърида оёқларим - муз.

Йурагим - наврўз-у руҳим ҳамалдир,

³⁹ Ҳакимова М.Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари: филол. фан. номз. ...дисс. автореф. -Фарғона. 2004. –Б.3.

Жонимда - саратон, қисматимда - куз. (шеъри -б)

Пайт тилда лексик ва синтактик воситалар ёрдамида ифодаланганда унинг маъноси яна-да аниқлашади. Ўзбек тилидаги бир йуз саксонга яқин вақт семантикаси от лексемалар таҳлил қилинганда, мазкур лексемаларнинг вақт ифодалаш имкониятларнинг турлича еканлиги маълум бўлди. Бу еса “вақт” семасининг турли семалар таркибида турлича ўрин ва мақсадларда келиши билан боғлиқдир. Ушбу жараёнда сўзловчининг хоҳиш - истаги ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир. Маҳоратли ижодкор У.Азим шеърларининг кенг қамрови орқали вақт семасини муайян бирикмаларга жойлаштирган. Унинг ташбеҳларидан “вақт” ифодасининг турли қирралари очилаверади. Масалан, “Тонг титрайди ...” шеъридаги қуйидаги мисрага эътибор қаратайлик:

“Йулдузларни ўчирмоқда гулгун шафақ ”

Бунда “тонг отмоқда” бирикмасини образли гап орқали ифодалаш ҳолати йуз бермоқда. Шунингдек, “Ёз” номли шеърида банд таркибидаги сўзлар ушбу лексемасиз ҳам фаслга хос семик майдонни ҳосил қилган .

Лоҳасланиб мудради кундуз

Гужумларнинг сояларида.

Ирмоқланиб ўзин отди муз

Бойсунтоғнинг қояларидан.

Шеърдаги “лоҳасланиб” сўзининг изоҳли лугатда берилган маъноси орқали бу фикр яна-да аниқлик касб этади. Лоҳас тортмоқ - ланж, бўшашган ҳолатга тушмоқ. Иссиқ ўттиздан ошган кунлари, айниқса, лоҳас тортиб, дим хонада бўғилар едик. Ҳ. Гулом. Замин йулдузлари.

Иссиқдан лоҳасланиб, каловлана бошланади. С. Кароматов, Сўнгги бархан.

Бундан кўриниб турибдики, У.Азим пайтни лексик ва синтактик воситалар орқали ифодалашга уринган, натижада бунга фаслнинг номидан фойдаланмаган ҳолда эришган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Ҳақимова М. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари: филол. фан. номз. ...дисс. автореф. -Фарғона. 2004. –Б.3.

2. Усмон Азим. Соғинч. Шеърлар. 2013 й.

3. Интернет манбалари. www.ziyonet.uz